

Metodologia de întocmire a catalogului manuscriselor

DRAGOȘ ȘESAN

Instrumentele de cercetare științifică sunt lucrări de referință, care oferă informații cât mai cuprinzătoare asupra conținutului fondurilor și colecțiilor arhivistice. Acestea sunt: *inventarul arhivistic*, *îndrumătorul arhivistic*, *catalogul* și *indicele*.

Catalogul prezintă detaliat conținutul documentelor unui fond sau ale unei colecții, în funcție de anumite criterii : tematic, cronologic, topografic și de limbă.

Ca să luăm, ca exemplu, numai ultimul criteriu, cel al limbii, putem enumera câteva cataloage de mare însemnătate și utilitate pentru știința românească : Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. I, București, 1960, vol. II, București, 1965; *Catalogul manuscriptelor grecești*, întocmit de Constantin Litzica, edițiunea Academiei Române, București, 1909; Dumitru Limona și Elena Limona, *Catalogul documentelor grecești din Arhivele Statului de la Brașov*, vol. I-II, București, 1958; Nestor Camariano, *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1940; apoi P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, București, Editura Academiei R.P.R., 1959, vol. II, în manuscris; Emil Turdeanu, *Manuscrisele slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, în „Cercetări literare”, V, 1943, p. 101-240; I. Iufu, *Manuscrisele slave din bibliotecile din Transilvania și Banat*, în „Romanoslavica”, VIII, 1963, p. 451-468; Chiril Pistrui, *Manuscrisele slave din Transilvania. Biblioteca Academiei R.S.R., filiala Cluj*, în „Biserica Ortodoxă Română”, XC, 1972, nr. 9-10, p. 1088-1103; Paul și Zamfira Mihail, *Manuscrise slave în colecții din Moldova*, în „Romanoslavica”, XVIII, 1972, p. 265-319; Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Iași*, vol. I, București, 1980; Elena Lința, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Cluj-Napoca*, vol. II, București, 1980; Elena Lința (coordonator), Lucia Djamo-Diaconiță și Olga Stoicovici, *Catalogul manuscriselor slavo-române din București*, vol. III, București, 1981, și lista ar mai putea continua.

În privința manuscriselor românești, primul catalog îl datorăm lui Ioan Bianu, *Catalogul manuscriptelor românești*, tom I (manuscrisele nr. 1-300), București, Editura Academiei Române, 1907. După cum mărturisește, în prefața catalogului, acest împătimit iubitor de documente, manuscrisele reprezintă o comoară a activității intelectuale, care trebuie adunate și inventariate (p. IV). În prima jumătate a secolului al XIX-lea, Nicolae Istrati a adunat o bogată culegere de manuscrise la moșia sa de la Rotopănești, iar Gheorghe Săulescu o altă

culegere la Iași, dar, din păcate, nu s-au păstrat și cataloagele lor. După moartea acestora, manuscrisele s-au risipit. Unele au fost achiziționate de Dimitrie A. Sturdza și apoi dăruite Academiei Române.

Gheorghe Asachi a adunat și el multe manuscrise, dar n-a lăsat nici un inventar. O parte din ele au fost cumpărate de Dimitrie C. Sturdza-Șcheianu, pe care le-a dăruit ulterior Academiei Române. Așadar, se poate afirma cu tărie că actuala colecție de manuscrise de la Biblioteca Academiei Române s-a constituit pe baza donațiilor făcute de cei doi veri, Dimitrie A. Sturdza și Dimitrie C. Sturdza-Șcheianu.

În Țara Românească, biblioteca Colegiului „Sf. Sava” din București adăpostea o serie de manuscrise, care au fost preluate apoi de Biblioteca Centrală de Stat. Începând cu anul 1879 și până la 10 februarie 1903 colecția s-a aflat în păstrare la Muzeul de Antichități, după care s-a mutat la Biblioteca Academiei Române.

Un alt colecționar de manuscrise a fost și banul Mihalcea Ghica, acesta adunând, între 1820 și 1840, o serie de piese extrem de valoroase, care purtau pe ele chiar pecetea personală. Preluate mai târziu de Cezar Bolliac, documentele au fost cumpărate, în cele din urmă, de Dimitrie C. Sturdza și dăruite Academiei Române. Pe baza acestor donații, Ioan Bianu și-a putut concepe cataloagele sale.

Tomul al II-lea al catalogului (manuscrisele nr. 301-728) a fost întocmit de Ioan Bianu și R. Caracaș, București, 1913, iar tomul al III-lea (manuscrisele nr. 729-1061) a fost întocmit de Ioan Bianu și G. Nicolaiasa, Craiova, Scrisul Românesc, 1931. Munca regretatului director al Bibliotecii Academiei a fost continuată, mai târziu, de Gabriel Ștrempel, în colaborare cu Fl. Moisil și L. Stoianovici, editând la București, în 1967, volumul al IV-lea, cuprinzând manuscrisele nr. 1062-1380. Tot Gabriel Ștrempel a publicat *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I-IV, București, 1967-1992. Toate aceste manuscrise românești descrise în cataloagele menționate mai sus se află în depozitele Bibliotecii Academiei Române, Secția Manuscrise.

Dirrecția Arhivelor Naționale Istorice Centrale este și ea, la rândul ei, deținătoarea unei valoroase colecții de manuscrise, însumând un număr de 2281 manuscrise, descrise în inventarul nr. 292, întocmit în 1991, dar care se oprește cu descrierea la manuscrisul nr. 2182.

Această colecție a fost constituită de B. P. Hasdeu, care, în iunie 1876, ca proaspăt director al Arhivelor Statului dădea dispoziția să se depună la Secția Istorică de Stat toate condicile de documente, pomelnice și dipticuri, sub denumirea de „manuscrise”. Să nu uităm că, prin ofisul dat de domnitorul Alexandru D. Ghica, la 7 iunie 1841, se înființa Comisia Documentală „pentru înscrierea în condice a documenturilor mănăstirilor de obște închinată și

neînchinată, pe care se sprijină a lor proprietate”¹. Acest decret domnesc stabilea clar atribuțiile Comisiei, care avea datoria să valorifice materialul documentar adunat pentru scrierea istoriei țării. Este îndeobște cunoscut că Vasile A. Urechia a consultat condicile domnești adunate de B.P. Hasdeu în viitoarea Colecție de manuscrise (nr. 1-126), pentru elaborarea celor 14 volume ale *Istoriei românilor de la 1774-1821* (curs făcut la Facultatea de Litere din București, după documente inedite, București, 1891-1902, dar, în care, din păcate, a dat un exemplu nefericit de cum nu trebuie procedat cu documentele istorice, unele fiind greșit transcrise, altele prezentate numai în rezumat, aceasta și datorită faptului că a avut printre colaboratori studenți lipsiți de experiența transcrierii documentelor).² Durata de activitate a Comisiei era fixată pentru o perioadă de trei ani, iar condicile autentificate aveau trei destinații : la mănăstirea respectivă, la Arhiva Mitropoliei și la Departamentul Logofetei Trebilor Bisericești.

Comisia își începe activitatea la 12 ianuarie 1842, avându-l ca secretar pe ardeleanul Florian Aaron, iar ca traducător, pentru documentele slavone, pe Gheorghian Peșacov. După trei ani, la 29 mai 1845, comisia se desființează.

La 19 ianuarie 1852, această Comisie își reia activitatea, sub conducerea lui Simion Marcovici și a lui Grigore Alexandrescu, șef al Arhivei Statului, până în anul 1862³. În multe condici transcrise, această Comisie mai este denumită și „Comisia întocmită la anul 1852 pentru înscrierea prin condici a documentelor mănăstirești”, iar pe fiecare filă întâlnim semnătura celor doi sus-menționați. Că așa stau lucrurile o dovedește chiar titlul Manuscrisului nr. 349: „Condica Mănăstirii Vieroșu, în care să copriind documentele aceștii mănăstiri, cercetate și regulate de Comisia Documentală, conform statutelor sale din anul 1842, explicate prin jurnalul Consiliului Miniștrilor din anul 1852 și oficiul Domnitorului cu nr. 51, tot dintr-acei an”, precizări existente și în Manuscrisele nr. 335, 336, 337 referitoare la Mănăstirea Tismana.

Înainte de a discuta metodologia de întocmire a catalogului, considerăm utilă definirea termenilor în cauză, pentru a se evita unele eventuale confuzii de interpretare a sensurilor.

În limba română veche din secolul al XVII-lea întâlnim deja termenul „catalog”, cu sensul „listă, enumerare, numerotare”, în *Pravila* lui Vasile Lupu (1646), apoi și la Dimitrie Cantemir, în scrierile sale. Provine din grecescul

¹ *Îndrumător în Arhivele Centrale*, vol. I, partea a II-a, întocmit de Maria Soveja, Iulia Gheorghian, Valentin Costake, București, 1974, p. 17.

² Dragoș Șesan, *Pledoarie pentru o ediție critică a documentelor istorice* (II), în „Arhiva Românească”, anul CLVI (Serie nouă), tom II, fasc. 1, 1996, p. 53.

³ *Îndrumător în Arhivele Centrale...*, p. 18.

„κατάλογος”, iar în secolele următoare, și sub influență franceză, se impune în multe domenii de activitate, cu sensurile moderne de astăzi⁴.

Manuscrisul denumește, în sens larg, orice text scris de mână. Semnificația lui majoră este, însă, aceea de carte veche scrisă sau copiată înainte de apariția sau răspândirea tiparului⁵. Această definiție trebuie amendată în sensul că și după apariția și răspândirea tiparului s-a scris de mână, iar după inventarea mașinii de scris, textele bătute la mașină erau considerate tot manuscrise. Noțiunea de *manuscris* denumește orice scriere care nu este tipărită. *Manuscrisul* îmbracă diverse forme, din care, pentru problema care ne interesează, două sunt mai importante: *coligatul* și *miscelaneul*. Prin *coligat* se înțelege o lucrare cuprinsă în același volum cu altele, sau un volum care reunește mai multe lucrări, având conținut diferit⁶. *Miscelaneul* este o culegere de texte, de obicei din manuscrise vechi, eterogene ca autori, copiiști, cuprins, reunite între aceleași coperte⁷. De multe ori, manuscrisul este confundat cu documentul, cu o definiție foarte largă și chiar uneori ambiguă, prin document înțelegându-se acte oficiale și particulare, diplomatice și consulare, memorii, manuscrise (subl. noastră), proclamații, afișe, planuri, schițe, stampe, hărți, desene, fotografii, microfilme, benzi magnetice, discuri, filme etc⁸.

La baza întocmirii catalogului manuscriselor stă fișa de descriere codicologică, deosebită de fișa pentru catalogul documentelor, fiind mult mai cuprinzătoare.

Primul element din fișa de descriere codicologică îl reprezintă *data* sau *datarea manuscrisului*. De obicei în titlul manuscrisului se menționează anul copierii textelor, constituind astfel primul și cel mai important reper în datare. Într-un titlu foarte amplu, în care se menționează chiar cuprinsul condiții: proprietățile unei mănăstiri, ale unui schit, ale unei biserici (moșii, vii, mori, țigani etc.), mai figurează și data când s-a copiat manuscrisul, cu precizări suplimentare, privind personalități mai importante (domni, mitropoliți, episcopi, stareți), în vremea cărora s-a efectuat copierea, eventual și numele celui care a ostenit în alcătuirea manuscrisului respectiv.

⁴ *Dicționarul limbii române*, tom I, partea a II-a, București, 1940; *Dicționar neogrec-român*, coordonare și redactare finală Lia Brad-Chisacof, București, Editura Demiurg, 1996, p. 286.

⁵ Virgil Olteanu, *Din istoria și arta cărții. Lexicon*. Vademezum pentru editori, ziariști, tipografi, bibliotecari, librari, documentariști, arhiviști, muzeografi, profesori și studenți, [București], Editura Enciclopedică, 1992, p. 238.

⁶ *Ibidem*, p. 89-90.

⁷ *Ibidem*, p. 253.

⁸ *Ibidem*, p. 119-120; v. și *Normele tehnice pentru desfășurarea activității în Arhivele Naționale*, 1996, p. 6.

Spre exemplificare cităm *Manuscrisul nr. 366*, cu următorul titlu: „Condică de toate zapisele și scrisorile moșiilor schitului Podeani și a altor schituleațe din sud Saac ce sunt metoace ale sfintei Episcopii Buzău, care s-au scris din cuvânt în cuvânt după condica cea mare a sfintei Episcopii în zilele Prea Sfinției Sale părintelui episcop chirion chir Constandie și s-au dat cuviosului chir Nicandru, egumenul schitului Podeani ca să o aibă în păstrare spre a cerceta și a descoperi semnele și hotarele ce vor fi împresurate de către alți răzași și după vechea stăpânire, care condică s-au și întărit cu pecetea Prea Sfinției Sale Părintelui Episcop la leat 1795 mai 1. precum înăuntru arată. Și s-au scris de mine smeritul ierodiacon Ilarion”. Cu toate acestea, se mai întâlnesc situații când avem elemente clare de datare și totuși documentele din condică sunt ulterioare acestei date. Este cazul *Manuscrisului nr. 192*, cu titlul: „Condica Sfintei Mănăstiri Bistrița întru care s-au scris hrisoavele și cărțile moșiilor din partea Muntelui, la leat 1795”, dar care cuprinde documente dintre anii 1795 și 1804. În asemenea situații, data manuscrisului rămâne cea menționată de copist, iar în descrierea cuprinsului manuscrisului se va preciza existența documentelor cu datele ulterioare celei indicate de copist.

Sunt, însă, cazuri când o condică nu are menționată o anumită dată a constituirii ei, ci în titlu sau din cuprins rezultă că documentele se referă la o perioadă mai mare, copiate succesiv, pe măsura emiterii originalelor din cancelariile domnești, ecleziastice sau administrative. Datarea va menționa anii extremi ai documentelor din condică. *Manuscrisul nr. 42* va fi, deci, datat 1799-1801, pe baza indicațiilor din titlu: „Condică de hrisoave și porunci date în domnia lui Alexandru Constantin Moruzi, vv. Țării Românești între anii 1799-1801”.

În sfârșit, condicile de tip miscelaneu, cu documente originale ordonate cronologic, vor purta o dată posterioară ultimului document original, așa cum se datează periplisurile fără mențiuni de datare.

Al doilea element al fișei de descriere codicologică îl constituie *titlul*. La fel ca și în cazul datării, unele condici poartă un titlu propriu, conceput de copist, un titlu foarte simplu, un titlu foarte amplu, cu multe amănunte sau, pur și simplu, fără titlu.

Manuscrisul nr. 362 poartă următorul titlu: „Condica nr. 106 a Episcopiei Râmnic, schitul Lainici”, iar *Manuscrisul nr. 487* un titlu și mai lapidar: „Răvașe de drum”. În schimb, *Manuscrisul nr. 591* are un titlu mai cuprinzător: „Condică de toate scrisorile de moșie și de vie și averea toată câte sunt a Sfântului Schit de la Brazi din Crucea de Jos, din ținutul Putnii, unde să prăznuiește hramul sfântului marelui mucenic Gheorghe, purtătorul de biruință, care s-au prescris aici dintre anii de la nașterea Domnului nostru Is<us> H<risto>s-1817 iunie 8, în zilele binecredinciosului domn Scarlat Alexandru Callimachi voevod și mitropolit a toată Moldavia fiind Prea Sfinția Sa chirio chir Veniamin, iar episcop la Roman iubitorul de Dumnezeu chirio chir Gherasim și

am scris eu robul lui Dumnezeu Dositheiu, ieromonah nacialnic al schitului Brazi". Din acest amplu titlu se obțin informații complete despre datarea manuscrisului, despre personalitățile vremii sub auspiciile cărora s-a putut înfăptui lucrarea, despre averea lăcașului de cult și despre numele copistului. Mai mult chiar, sunt manuscrise care mai au și un al doilea titlu, dat chiar de copist sau notat ulterior de o altă persoană. Așa este *Manuscrisul nr. 590*, care are un titlu de bază: „Condica pe toată averea ce are biserica pe Valea Zăbrăuțului, hramul Adormirea Maicii lui Dumnezeu înzăstrată de la Brazi ca pe un metoh. Anul 1840 iunie 1”, dar și un al doilea titlu: „Schitul Brazi. Condică de venitul și cheltuielile schitului în care se află și scrisorile schitului Poiana Mărului cu Părul”, completându-l, într-un fel, pe primul. Uneori, al doilea titlu poate fi chiar mai cuprinzător în informații decât cel de bază. Este cazul *Manuscrisului nr. 445*: „Condica Sfintei și Dumnezeștii mănăstiri ce să chiamă Dentr-un lemn întru care sânt trecute toate scrisorile și hrisoavele sfintei mănăstiri, cele de moșii, vii, țigani și cele de milă, care s-au scris în zilele Prea Luminatului și Prea Înălțatului nostru blând domn și oblăduitor a toată Țara Rumânească Io Alexandru Ioan Ipsilant voevod întru întâia domnie a Măriei Sale. păstori fiind scaunului Episcopiei Râmnicului, chiriu chir Filaret Mira Licheanul. La anul mântuirii de la Hs. 1781, iunie, în 11 zile, de Petrache Ghiurca Râmniceanul”, pentru ca la f. 15 să citim un alt titlu: „Condica Sfintei și Dumnezeștii Mănăstiri Dintr-un lemn, unde să cinstește și să prăznuește nașterea Prea Sfintei Stăpânei noastre de Dumnezeu Născătoarei și pururea Fecioarei Mariei, adecă a scrisorilor de moșii, care s-au afierosit la sfânta și dumnezeiasca mănăstire de către pururea pomeniții ctitori și de către alți prealuminați Domni, carii au ajutat această mănăstire cu moșii, cu țigani, cu hrisoave de milă, și de către alți boeri credincioși, carii cu cât s-au învrednicit”. Alte condici nu poartă nici un titlu, acesta fiind dedus numai cu ajutorul conținutului lor. Așa este *Manuscrisul nr. 100*, căruia i s-a dat titlul: <Condica lui Alexandru Suțu, domnul Țării Românești, din anul 1820, de anaforale cu întăriri>.

Rubrica cea mai cuprinzătoare și mai dificilă este, însă, descrierea conținutului manuscrisului. Având în vedere că un manuscris include o diversitate de genuri de documente, am putea afirma, fără să greșim, că sunt prezente aproape toate genurile de documente, începând cu hrisoavele, cărțile și poruncile domnești și încheind cu acte particulare dintre cele mai mărunte (simple însemnări), informațiile oferite de aceste acte fiind și ele extrem de diversificate. E necesar ca în descrierea conținutului manuscrisului să se menționeze genurile de documente, dacă sunt originale sau copii, în ordinea rangului și a emitentului, precizându-se neapărat și numele acestuia: domnul, mitropolitul, episcopul, un mare dregător, un egumen, sau instituția emitentă: divanul, logofeția, mitropolia, episcopia, isprăvnicia, ocârmuirea etc. Nu vor fi neglijate nici toponimele, cu datele lor cât mai complete: localități, moșii etc.,

oronimele și hidronimele, elemente absolut indispensabile alcătuirii indicelui de nume. Multe condici mănăstirești cuprind documente referitoare la proprietățile lor, ordonate pe capitole: enumerarea moșiilor, cu veniturile lor, a morilor, viilor, bălților, pădurilor etc., chiar a țăganilor mănăstirești. Altele se referă strict la venituri și cheltuieli, ordonate cronologic. *Manuscrisul nr. 473*, „Condica Mănăstirii Radu vodă”, cuprinde liste cu locuitorii unor mahalale din București, de pe urma cărora mănăstirea are venituri: Cărămidari, Dobroteasa, Apostol, Foișor, Cioplea, Staicul, Tabaci-Sârbi și de la via din Cioplea.

Alte mănăstiri își scoteau la licitație moșiile aflate în proprietate. Este cazul Mănăstirii Mislea, așa cum consemnează *Manuscrisul nr. 251*: „Condică de lițitația moșiilor Sf<intei> mănăstiri Mislea pentru trei ani de la 23 apr. anul 1851 și până iarăși la 23 apr. anul 1854”, în cuprinsul căruia se află tabele cu moșiile mănăstirii prahovene vândute la licitație între anii 1851-1853: Gura Vitioarei, Cocorăștii Mislei, Goruna, Gâșteni din județul Prahova, Șirna și Greaca din județul Ilfov, Sărata din județul Buzău, Gura Ocniței și Cobia din județul Dâmbovița, Cotul Epurului și Stelnica din județul Ialomița.

Mănăstirile țineau și o evidență strictă a hârtiilor intrate sau ieșite, fiind o adevărată cancelarie administrativă. În *Manuscrisul nr. 287*, Mănăstirea Mărgineni din județul Prahova notează toate hârtiile intrate între anii 1848 și 1856, în număr de 2103 acte: adrese, răspunsuri la adrese, rapoarte, reclamații, sorociri, jalbe către mănăstire etc., din partea unor instituții, precum: Departamentul Credinței, Logofeția Credinței, Vormicia Temnițelor, Mitropolia Țării Românești, Curtea Apelativă, Ministerul Instrucțiunii Publice, Cărmuirea județelor Dâmbovița, Prahova, Teleorman, Rm. Sărat, Ilfov, subcărnuirile plășilor : Filipești (Prahova), Marginea (Teleorman), Bălți (Brăila), Podgoria și Tohani(Buzău), Judecătoriile de Ialomița, Prahova, Brăila, Teleorman, de la protopopiate, mari dregători, arendași și îngrijitori de moșii, ingineri hotarnici, persoane particulare referitoare la arendarea moșiilor mănăstirii, la tăierea de păduri și lemne pentru construcții și încălzire, la abonarea de gazete bisericești, la cumpărarea de cărți pentru biblioteca mănăstirii, la pricini de judecată pentru abuzurile arendașilor, pentru datorii de bani și țăgani fugiți și multe altele. Am insistat mai mult asupra conținutului condicii pentru a sublinia că o mănăstire nu era numai un loc de reculegere și meditație spirituală, ci o adevărată instituție administrativă, conectată la viața cotidiană, cu toate fațetele ei economice, sociale și juridice. *Manuscrisul nr. 288* se referă tot la Mănăstirea Mărgineni, dar cuprinde hârtiile ieșite din cancelarie, între anii 1848-1856, aceleași tipuri de acte adresate aceluiași instituții sau persoane, cu un conținut asemănător.

Un cuprins inedit aparține *Manuscrisului nr. 356*, „Condica Schitului Cornetul”, unde citim un tabel cu vizitatorii schitului Cornetu pe anii 1860-1861, cu numărul persoanelor însoțitoare, cu data sosirii și plecării, cu observații și declarații ale vizitatorilor despre mulțumirea și nemulțumirea față de starea

schitului. Printre persoanele vizitatoare se numărau Alexandru Odobescu, pictorul Gheorghe Tattarescu, fețe bisericești, prefecti, subprefecți, persoane particulare.

Nu lipsite de interes sunt și condicile cu pomelnicele ctitorilor și făcătorilor de bine ai unui lăcaș de cult. Spre exemplu, *Manuscrisul nr. 365* ne oferă o listă cu domnii și mitropoliții Țării Românești care au ajutat Mănăstirea Nămăești, din ținutul Muscelului, continuând cu doamnele și coconii de domn, cu mari familii de boieri: Merișești, Constantin Cantacuzino, mare logofăt, Brăteanca, Pană Costescu, vornic, Elena Dudescu, Zoița Goleșcu, Barbu Știrbei, mare logofăt, Costache Bucșănescu, inginer, Gheorghe Rusenescu pitar și înșuruirea continuă cu persoane particulare, călugări, stareți de mănăstiri, care au făcut danii cu obiecte de cult, terenuri, vii, livezi etc. sau chiar au oferit sume de bani pentru repararea mănăstirii.

Catagrafiile sunt surse nepuizabile de informații pentru cei ce alcătuiesc monografia unei localități, a unui ținut sau chiar a unei singure probleme. *Manuscrisul nr. 392*, „Plasa Târgu Jiului, jud. Gorj. Catagrafia de suma preoților, diaconilor și țârcovnicilor, ce să află prin biserici du prin satele aceștii plăși” este un exemplu din numeroasele catagrafii existente în colecție. Conține un tabel cu rubricile: numirea orașului și a satelor și a proprietarilor, suma familiilor, câtățimea bisericească, hramul bisericilor, felurimea materialurilor bisericilor (de zid, de lemn), numele preoților, diaconilor, țârcovnicilor, numele fieșcăruia, vremea hirotoniei, numirea bisericii asupra căreia s-au hirotonit. Urmează apoi o listă completă cu un total de 200 biserici din sus-numita plasă, din tot atâtea așezări, cu numele fețelor bisericești desemnate să-și desfășoare activitatea de păstorire a credincioșilor.

Condicile Divanului Țării Românești oferă liste cu marii dregători ai țării aleși în Divan în anul respectiv, apoi liste cu cei ce se ocupă cu strângerea unor dări : oieritul, vinăriciul, fumăritul etc., liste cu ispravnici și căpitani/vătafi de plai etc. Nu lipsite de importanță sunt acele condici în care sunt trecute tarifele vamale pe anul în curs, mărfurile ce se importau, cantitatea și valoarea lor, în moneda țării sau în alte monede.

Multe condici, care se referă, de obicei, la un așezământ bisericesc (mănăstire sau schit) au după titlu un opis sau o scară cu toate documentele cuprinse în ele și cu indicarea filelor.

În descrierea codicologică a unui manuscris nu are voie să lipsească un capitol închinat însemnărilor. Nu este obligatoriu ca fiecare manuscris să poarte niște însemnări marginale sau notate pe file separate, dar acolo unde apar și conțin informații interesante, ele trebuie menționate, fie în rezumat, fie în extenso. De cele mai multe ori, însemnările se referă la cu totul alte evenimente și fapte decât cele din cuprinsul manuscrisului și aparțin fie copistului, fie

proprietarilor vremelnici, fie persoanei care a diortorisit sau a legat manuscrisul. În plus, însemnarea respectivă este posterioară datei manuscrisului.

În cataloagele de carte veche românească, însemnările marginale sunt redată în întregime și ajută pe cercetător să afle informații suplimentare despre posesorul/posesorii exemplarului în discuție, zonele în care a circulat, prețul cărții în moneda locului sau în echivalent (vite, mărfuri etc.) sau chiar despre destinația ei⁹.

Însemnările din manuscrise sunt de altă natură, cu accent pe latura evenimentelor istorice mai puțin cunoscute, apoi pe probleme moralizatoare, fenomene meteorologice etc. *Manuscrisul nr. 96*, la f. 387 are următoarea însemnare: „1821 ian. 21. S-au îngropat la Sf. Spiridon Nou răposatul Alexandru vodă Șuțu și s-au ridicat Tudor cu oltenii în apostasie.

1821 mart. 1. S-au spart Bucureștii, fugind în Brașov și boierii și neguțătorii și alții.

1821 maiu 15. Au intrat în București Chihaiia bei cu oastea împărătească.

1821 aug. 7. Au tăiat pe bimbașa Sava și pe delibașa Mihali și pe Gheuciu și pe arnăuții lor când s-au și bătut cu unii la Biserica Oltenilor”.

Manuscrisul nr. 130, „Condica moșiilor Sf. Mitropolii din jud. Rm. Sărat, Saac, Prahova, Ialomița, Buzău, Muscelu”, are, la f. 599^v următoarea însemnare: „Deșertăciunea deșertăciunilor chipul însemnător că nimică am fost, vom fi și sântem și rău ne înșelăm că oare am fi cevași și apoi alt nu decât umbră și haine înveichite; 1830 oct. 12. D. Solonion log. în condică în zile amărâte am scris”.

Pentru copiii manuscriselor se dau sfaturi prețioase și chiar ultimative, așa cum rezultă și din cele două însemnări ale *Manuscrisului nr. 98*, la f.5^v: „Cine va trece într-această condică să fie cu ochii deschiși a nu greși nimic” și, în continuare, la f. 456: „Cel ce va avea ochii de privit foarte să-i deșchiză și cel ce va avea urechi de auzit întâi să și le scuture cu degetul și apoi foarte cu luare aminte să asculte la protocalit și la scris, căci neurmând după bunăvoința Mării Sale lui d'a lucra cu bună curățenie, fără de întinăciune dă greșală într-această condică să fie bine încredințat că negreșit să va pedepsi”.

Însemnarea din *Manuscrisul nr. 83*, f. 226^v poate fi interpretată și ca o cugetare : „Cel ce tace merge în pace, cel ce vorbește mai mult zăbovește”.

În *Manuscrisul nr.207*, care este o condică a Schitului Micșani, însemnarea de la f. 6 ne oferă interesante informații privind istoricul așezământului religios: „Pisania Schitului Micșani. Acest schit ce să pomenește că iaste zidit din temelgia lui de Dumitrașco, care pe acea vrăame au fost vel

⁹ Pentru amănunte v. Dragoș Șesan, *Noul Testament de la Bălgrad (1648). Carte de limbă și simțire românească*, Brașov, Editura „Pentru viață”, [2002], cap. VII, *Circulația Noului Testament de la Bălgrad (1648) în provinciile românești*, p. 229-251.

medelnicer, moștenitor acei părți de loc, îl numește Micșanii, pe numele moșii părintești. Iar de era o vreme încoace i s-au izvodit numele Pârlita, pricina izvodirii acestui nume iaste fiindcă în vreme de răzmiriți s-au arsu biserica în două rânduri și rămânând numai zidurile pârlite, o au numit-o Pârlita”.

Însemnarea din *Manuscrisul nr. 295* este interesantă pentru informațiile oferite privind grija egumenilor de mănăstiri de a aduna documente despre așezământul religios în fruntea căruia se aflau. La fila 377^r scrie: „Sfânta și Dumnezeiască M<â>n<ă>stire Sadova, carea să află într-această patrie a Țării Rumânești, dincoace de Olt, în sud. Dolj, carele toate supt stăpânirea scaunului Craiovei în vremea curgerii anilor 1792 într-o doua domnie a Mării Sale Io Mihail Suțul voevod și într-o păstoria Prea Sfinției Sale părintelui kiriu kir Filaret, episcopul Râmnicului [când și cumplitul și înfricoșatul războiu, ce au fost între Poarta Otomanicească și între Împărăția Rosieii, și între Împărăția Chesaro-Crăiască, din nemărginită milă Dumnezeiască au încetat] având egumen și povățuitoriu pe Sfinția Sa cinstitul și prea cuviosul părinte kir Paisie, carele după altele multe nevoițe și nenumărate stradanii, ce au pus și au suferit la vremi greale și cu primejdii de viață, spre folosul aceștii sfinte mănăstiri, după cum iaste tuturor de obște știut. Văzând că din întâmplarea vremilor cu dease răzmiriți ce au trecut preste această mult pătimașă sfântă casă, s-au răpus ceale mai bune odoară, adecă hrisoavele și cărțile moșiiilor, și nu demult găsindu-se cu mare cheltuială oareșce dintr-însele, n-au lăsat vreme la mijloc, spre a să mai păgubi sfânta mănăstire, nici a să mai dărăpăna această foarte trebuincioasă lucruri, ci după alte bine întocmite iconomii, având mare râvnă cu înțelepciune au socotit și adunându-le toate câte s-au găsit au dat de s-au scris într-această cuprinzătoare condică [lucru prea lăudat și foarte de folos] ca să o aibă sfânta mănăstire mai îndemânate că la vremi de trebuință, iar hrisoavele și cărțile ca o temelie să fie nemișcate și păzite foarte cu luare aminte. Deci, într-această vreme, aflându-mă și eu sluga Prea Sfinției Sale părintelui episcop, am pus nu puținică silință și le-am scris cu bună orânduială și cu înțelegere pre toate câte mi le-au încredințat din cuvânt în cuvânt și după ce am săvârșit lucrul, însumi le-am protocolit împreună cu sfinția sa egumenul, ce s-au numit mai sus, pre care le-am și iscălit pentru încredințare, și unde am găsit alunecare cu greșăli, care din firea omului să pricinuiască [nefiind slobod de greșală] am îndreptat la margini cu însuși slova mea, pentru încredințare. Deci pre toți cei ce vă veți întâmpla a ceti într-această adunare de cărți, mă rog nu defăimați zmințelele omului, ci cu iubire și cu cea întru Hristos dragoste priimiți îndreptând cu duhul blândetelor și iertați, ca să vă învredniciți iertăciunii, că scris este celor ce iartă, li să va ierta. 1792 oct. 1. Al tuturor pravoslavnicilor către Dumnezeu rugători: Dionisie eclesiarhul Episcopiei Râmnicului”.

Însemnarea din *Manuscrisul nr. 87*, f. 128^v pomenește că: „La 1817 oct. 22 s-au cutremurat pământul la 2 ceasuri din zi”.

Alte însemnări fac referiri la modul cum s-au copiat documentele în condiții. Este exemplul oferit de *Manuscrisul nr. 195*, Condicta Mănăstirii Arnota, f. 133: Departamentul Dreptății precizează: „...sunt copiate documentele proprietăților sfintei Mănăstiri Arnota, protocolindu-se prin dumnealui revizorul părții judecătorești însărcinate cu aceasta, s-au corectat greșalile de câte o silabă și două, pe unde a ertat locul fără a se face adaose sau ștersături pântre rânduri, iar de greșalile de câte o zicere și mai multe care s-au găsit unele lipsă și altele în neasemănare cu originalul, s-a făcut o erată care s-a trecut la foaia precedentă”.

Însemnarea din *Manuscrisul nr. 465*, f. 1 ne informează asupra circulației condiții: „Al doilea exemplar a fost trimisă la Ad<ministrația> Dom<eniilor> Statului pe lângă adresa Arhivei nr. 71/874 și s-a înapoiat acum de Ad<ministrație> cu No. 24833 din 25 iunie 1880 apoi conform decisiunii <onor> Director al Arhivelor, s-a depus în biblioteca arhivei cu adresa No....din iunie 1880”.

Cum am precizat mai sus, unele însemnări nu au nimic comun cu ceea ce cuprinde condicta propriu-zisă. În *Manuscrisul nr. 591*, la fila 167^r se află o însemnare din 24 februarie 1832 a lui Dimitrie, stareț al Schitului Brazi, din ținutul Putnei, metoh al Mitropoliei Moldovei, referitoare la tehnica preparării cernelurilor de diverse culori. Cum autorul este o față bisericească, iar scrisul era o îndeletnicire permanentă în așezămintele mănăstirești, nu surprinde faptul că asemenea rețete se găsesc alături de documentele Schitului Brazi¹⁰.

Numeroase însemnări vorbesc de faptul că aceste condiții manuscrise au fost șnuruite, renumerotate, reparate și chiar pecetluite de instituții administrative (logofeții, departamente).

O rubrică foarte importantă și interesantă din fișa de descriere codicologică o reprezintă descrierea manuscrisului. Se au în vedere mai multe aspecte : dacă e original sau copie, în ce limbă este scris, dacă are filigran sau nu, câte file are manuscrisul și câte numerotări a avut, dimensiunile în cm, tipul de legătură, câte mâini au ostenit în întocmirea manuscrisului respectiv, tipul de cerneală și caracteristicile ei, elementele decorative, picturi, acuarele, schițe, tipul de scriere și cotele mai vechi cu care a figurat în diverse alte evidențe¹¹.

În privința limbii, manuscrisele sunt scrise fie într-o singură limbă, în cazul nostru: română, slavonă, greacă, latină, fie în greacă și română, fie texte

¹⁰ Pentru conținutul însemnării, v. studiul nostru *Vechi rețete de cerneluri*, în „Revista Arhivelor”, anul LXXX, vol. LXV, nr. 1-2, 2003, p. 426-428. Alte studii privind cernelurile: Elena Bogdanovici, *Cernelurile și istoricul lor*, în „Hrisovul”, I (1941), p. 210-217; A. Pandele, *Note preliminare la studiul privind istoricul și caracteristicile folosite în practica scrierii medievale românești*, în *Știința și tehnica în arhive*, București, 1976, p. 40-53.

¹¹ Vezi și P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, vol. I, București, Editura Academiei R.P.R., 1959, p. XIX.

paralele româno-slavone sau greco-române. La numerotarea filelor se poate observa o numerotare inițială, făcută de copist, o alta făcută de cel ce a controlat (protocalisit) manuscrisul, omițând filele nescrise și, în sfârșit, ultima numerotare, de obicei mecanică, făcută de Arhivele Statului sau de altă instituție, cu ocazia șnuririi și pecetlirii manuscrisului. Majoritatea manuscriselor păstrează legătura originală, acum deteriorată, din piele de vițel, cu închizători metalice, sau au legături noi, acolo unde starea de conservare cerea acest lucru. În condicile domnești tipul de scriere este diferit, datorită copiștilor care se succedau în cancelarie, chiar cu cerneluri de culori diferite (de obicei, rădăcinii și negre). La cele mănăstirești, așa cum se preciza, de multe ori, chiar în titlu, era menționat un singur scriitor, un călugăr sau chiar starețul mănăstirii. Unele manuscrise, însă, au beneficiat de activitatea cunoscutului copist și miniaturist Dionisie eclesiarhul, ale cărui caligrafie și miniaturistică rămân inconfundabile. Aceleași condici mănăstirești mai beneficiază și de ilustrații remarcabile. Pe lângă frontispicii și inițiale ornate, întâlnim în paginile manuscriselor acuarele mai mult sau mai puțin reușite cu imaginea mănăstirii respective, cu scene biblice sau chipuri de sfinți. Rămân, însă, adevărate opere de artă ilustrațiile din *Manuscrisul nr. 691*, Condica Mănăstirii Cotroceni, cu chipul ctitorilor, sau *Manuscrisul nr. 447*, Condica Mănăstirii Govora, cu acuarelele ei remarcabile.

Ultima rubrică din fișa de descriere codicologică are ca obiectiv precizarea *edițiilor* unde au mai fost semnalate sau publicate manuscrisele respective, în întregime sau fragmentar, cu o bibliografie a problemei. Am menționat mai sus cazul profesorului Vasile A. Urechia, care s-a folosit de condicile domnești pentru scrierea istoriei sale, cu neajunsurile cunoscute. Se mai poate cita și un alt exemplu: *Manuscrisul nr. 1974* cuprinde un concept al marelui lingvist clujean Sextil Pușcariu, referitor la o recenzie făcută pe marginea unor cărți și studii de filologie germană. Intr-o primă formă, această recenzie a fost publicată în „Convorbiri literare”, XLIV, 1910, nr. 1, martie, p. 452-471 și nr. 3, iulie, p. 523-542, iar mai târziu în volumul de *Cercetări și studii*, îngrijit de Ilie Dan, fără a se menționa că textul original se află la Arhivele Naționale din București, în Colecția de Manuscrise¹².

Catalogul manuscriselor este un prețios instrument de cercetare pentru arhiviști, istorici și lingviști. Multe din copiile manuscrise suplinesc originale pierdute sau distruse, informația istorică este amplă, diversificată și inedită, iar vocabularul este bogat în cuvinte rare sau chiar dispărute, material foarte prețios pentru elaborarea unui viitor dicționar tezaur al limbii române.

¹² Sextil Pușcariu, *Cercetări și studii*, ediție îngrijită de Ilie Dan, prefața de G. Istrate, București, Editura Minerva, 1974. Articolul se numește *Probleme nouă în cercetările lingvistice*, p. 31-43, iar în capitolul *Note*, p. 602, nu se face nici o referire la manuscrisul original.